

1.01
Prejeto 18. 2. 2014

UDK: 374.7(497.4)"1750/1848"

Andrej Studen*

Z vzgojo do največje možne sreče ljudstva: nekaj poudarkov iz zgodovine »razsvetljevanja ljudstva« na Slovenskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

Neomajna vera v vzgojljivost, v potrebo po vzgoji ljudi je bila v središču emancipacijskih predstav razsvetljenstva 18. stoletja. Svoje ideje so razumniki 18. stoletja zato želeli razširiti med kar najširši krog ljudi. V okviru široke kampanje navajanja prebivalstva na delo, pridnost in umno gospodarstvo se je vedno večja pozornost posvečala vzgoji ljudstva. Razsvetlensko usmerjene izobražence iz vrst plemstva, uradništva, duhovščine in premožnega meščanstva, ki so bili prepričani, da je mogoče z izobrazbo in vzgojo človeka osvoboditi spon nevednosti in vzpostaviti umnejši družbeni red, ki bo vsem ljudem zagotavljal možnosti za doseg »največje možne sreče«, srečamo tudi na Slovenskem. Središče novega duha je v 70. letih 18. stoletja postala Ljubljana. V študiji primerov avtor obravnava nekatere vidnejše razsvetljence 18. stoletja (Campe, Becker, Franklin), opozori na vzgojno-poučen pomen njihovih del in problematizira recepcijo in prevode njihovih del na Slovenskem. Benjamin Franklin naj bi poleg drugih vzorov vplival tudi na izdajanje Velike pratike (1795–97), h kateremu je Valentina Vodnika spodbudil eden najvidnejših takratnih intelektualcev Žiga Zois. Resno oviro pri razširjanju podukov v domačem jeziku je seveda predstavljala takratna izredno nizka pismenost. Pomembni posredniki med tiskano besedo in ljudstvom so bili zlasti duhovniki.

Ključne besede: Slovenija, Slovenci, razsvetljenstvo, vzgoja, kmetijstvo

ABSTRACT

EDUCATING THE PEOPLE TO ENSURE THEIR GREATEST POSSIBLE HAPPINESS: A FEW EMPHASES FROM THE HISTORY OF »ENLIGHTENING THE PEOPLE« IN SLOVENIA IN THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The unshakeable faith in educability and the need to educate people was in the centre of the emancipation concepts of the 18th-century enlightenment. Therefore the 18th-century intellectuals wanted to spread their ideas among the widest possible circle of people. In the context of their

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; andrej.studen@inz.si

widespread campaign of accustoming the population to work, diligence and prudent economy, increasing amounts of attention were paid to the education of the people. Also in Slovenia we encounter enlightenment-oriented intellectuals from the ranks of nobility, bureaucracy, clergy and wealthy bourgeoisie, who were convinced that through education and schooling the people could be liberated from the chains of ignorance and that a more rational social order could be established, allowing everybody to achieve the »greatest possible happiness«. In the 1770s Ljubljana became the centre of the new spirit. In his case study the author of the article focuses on some of the more prominent members of the 18th-century enlightenment (Campe, Becker, Franklin), underlines the educational and pedagogical importance of their works, and explores the reception and translations of their works in Slovenia. Besides being an inspiration in other areas, Benjamin Franklin supposedly also influenced the publication of Velika pratika (1795–97), which Valentin Vodnik was encouraged to work on by one of the most notable intellectuals at the time, Žiga Zois. Of course, the exceedingly low literacy rate at the time presented a serious obstacle to the dissemination of information in the Slovenian language. Therefore priests were especially important as intermediaries between the printed word and the people.

Keywords: Slovenia, Slovenes, enlightenment, education, agriculture

Razsvetljenje 18. stoletja lahko označimo kot obdobje, »v katerem je upoštevanja vredno število ljudi stavilo nadvse velike upe na osvoboditev od duhovne odvisnosti in skrbništva, od nevednosti in nespameti. Prizadevali so si po možnosti za kar največjo svobodo in samostojnost. V središču teh vodilnih emancipacijskih predstav razsvetljenstva pa je stala neomajna vera v vzgojljivost, v potrebo po vzgoji ljudi.«¹ »Razsvetljenje /.../ vsebuje individualno kot tudi vsečloveško vzgojo, vzgajanje otrok s pomočjo staršev in učiteljev, odraslih s pomočjo branja, pridig ali ukrepov države, vzgojo kot prebujo in kanaliziranje radovednosti in želje po znanju, vzgojo kot sredstvo socialnega discipliniranja s pomočjo zakonodaje in uprave, in končno, vzgojo kot generacije zajemajočo izkušnjo.«²

Državne ideje o blaginji in socialne predstave o redu so našle svoj splošno veljaven izraz v vodilnem pojmu blagor oz. sreča (*Glückseligkeit*). »V njem je bilo shranjeno obširno, kar se tiče socialnega reda neke družbe vseobsegajoče mišljenje epohe in vsa vsemogočnost državne blaginje«, ali kot je zapisal katedralist Johann Heinrich Gottlob von Justi: »Volja vsakega človeka je, da hoče povečati svojo blaginjo. Če torej mnogi ljudje združi svojo voljo ... se s tem namenom zgodi, da vsak posameznik hoče

¹ Jürgen Overhoff: Benjamin Franklins Philadelphia Academy und das Dessauer Philanthropin : zwei Modelle schulischer Toleranz-erziehung in Amerika und Deutschland (1749–1793). V: Hanno Schmitt, Holger Böning, Werner Greiling und Reinhart Siegert (Hrsg.), Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung, Bremen: Ed. Lumière, 2011, str. 409–420, cit. 409.

² Angela Borgstedt: Das Zeitalter der Aufklärung, Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, str. 53.

svojo posebno blaginjo združiti z blaginjo celotne družbe. Skupna blaginja je tedaj končni cilj državljske ureditve.«³ Bogastvo države naj bi temeljilo na pridnosti in spretnosti njenih prebivalcev, zato jih je treba vzpodbujati k pridnosti z vcepljanjem prednosti, ki jih bodo deležni z marljivim delom, te pa so »čast, bogastvo in zadovoljstvo«.⁴

Vrednotenje dela, ki je individualni blagor in srečo prepletalo z državnim, je vedno bolj pridobivalo na pomenu. »Človeško, družbeno določeno in posredovano delo, pa naj se je njegov rezultat zdel še tako skromen, je tvorilo bistveni steber zemeljske sreče ...«⁵ Razsvetljenska pedagogika je v delu videla sredstvo izoblikovanja osebnosti in sredstvo za razvoj individualnosti. Svoje ideje so razumniki 18. stoletja zato želeli razširiti med kar najširši krog ljudi. Razsvetljenske vzgoje in izobraževanja pa seveda ne smemo opazovati samo kot »izobraževalno-optimistično humano službo, temveč jo moramo kritično interpretirati tudi kot sredstvo discipliniranja«.⁶ Discipliniranje z delom je bilo namreč vključeno v »gigantski projekt univerzalne vzgoje ljudstva« in v »državnih znanostih 18. stoletja je vzgoja osrednji del perfekcioniranja dela in določenega načina življenja.« Ali kot piše Justi: »Vzgoja je najbolj suvereno sredstvo, da vsem ljudem vbiješ v glavo mišljenje, pojme, kreposti, da jim spremeniš navade v tiste, ki so jim potrebne in za državo koristne.«⁷

»V vizirju razsvetljenskega impetusa se je znašel /.../ bodoči porok utrditve skladnega družbeno-vzgojnega procesa: otrok.« A ne samo otrok, »tudi večinoma z enakim izrazom mišljeno ljudstvo se je znašlo v vizirju razsvetljenec.«⁸ V okviru široke kampanje navajanja prebivalstva na delo, pridnost in umno gospodarstvo se je vedno večja pozornost posvečala vzgoji otrok. Kar se da zgodnje navajanje deklic in dečkov na pridnost in delavnost je veljalo za najučinkovitejše sredstvo, da bi nezaželenemu vdajanju brezdelju prišli do živega že pri koreninah. Zato so v številnih spisih in traktatih filantropskega gibanja sistematično pridobivali ciljno skupino otrok in mladostnikov za meščansko krepostno vedenje, v vse bolj opazni želji, da bi jim privzgojili storilnost in izpolnjevanje dolžnosti.

V zvezi z vzgojnimi prizadevanji v pedagoškem 18. stoletju lahko kot primer izpostavimo nemškega filantropinista Joachima Heinricha Campeja. Njegov *Robinson mlajši* (*Robinson der Jüngere*, 1779) je že v stoletju luči in tudi kasneje, v dolgem stoletju meščanstva, dosegel izredno velik odmev. Campejev Robinson je bil vse do konca 19. stoletja prototip poučne pustolovske knjige, ki je izšla kar v 119 izdajah, avtor pa je z njo postal najuspešnejši pisatelj svojega časa. V bistvu gre za spretno predelavo Defoejevega romana za otroke, ki je »predočil njegovim malim

³ Gerhard Pfeisinger: *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung 1750–1820*, Wien / Köln / Weimar : Böhlau, 2006, str. 121.

⁴ Prav tam, str. 14.

⁵ Prav tam, str. 126.

⁶ Andreas Golob, *Katechismen, sokratische Erzählungen, Merksätze. Medien der Gesundheitserziehung um 1800*. V: *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*, Wien 2009, št. 8, str. 43.

⁷ Cit.: Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 18.

⁸ Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 55 in 58.

bralkam in bralcem dragoceno vrednoto človekovega izumiteljskega duha in človekove samodejnosti.«⁹

Na Campeja je gotovo vplival Jean Jacques Rousseau,¹⁰ katerega Emil naj bi bral samo eno knjigo, in to naj bi bil Robinzon Crusoe.¹¹ »V nasprotju s predlogo pusti Campe svojega junaka nasesti na nekem samotnem otoku brez kateregakoli pripomočka. Robinzon, paradigma naravnega človeka, mora, da bi preživel, povsem na novo izumiti in izdelati vsa za njegov obstoj potrebna delovna sredstva, pripomočke in orodja. Posamezni koraki razvoja, postopna izgradnja za življenje vrednega okolja, o katerih se razlaga in razpravlja v pedagoškem okvirnem pogovoru med očetom in otroki, nazorno kažejo, da je vsak posameznik zmožen z uporabo svojih intelektualnih, psihičnih in fizičnih sposobnosti spremeniti svet iz primitivnega pristanja v razvitejšo stanje življenja vredne civilizacije.«¹² Skratka, ideja Campejeve »idealne knjige« je bila, da »človek, ki živi izven neke družbe, lahko oz. mora shajati brez vsega, kar taka družba pozna. Gre za vračanje k naravi, zato Campejev Robinzon nima pripomočkov, kakršne ima Defoejev.« Temeljno sporočilo Campejevega vzgojno-poučnega romana torej je, »da je človek nemočen, razum pa mu pri tem pomaga, da preživi in se znajde v naravi.«¹³

Campejevo delo je bilo znano tudi pri nas, a na prevod v slovenski jezik je moralo počakati celih sedem desetletij, vse do leta 1849, ko ga je iz češčine prevedel jezikoslovec, pesnik in duhovnik Oroslav Caf.¹⁴ V predgovoru je Caf opozoril na popularnost Campejevega dela: »Tota jako koristna knjiga, kolikar nam je znano, se je v izvornem nemškem jeziku vže pred dvajstimi leti osem ino dvajsetega izdanja učakala, kar je ne mali dokaz njeje verlosti, ino to tem razvidneje, ker se je, kakor je sam spisavec Kampe uže pri sedmem izdanji opomenol, v vse europejske jezike preložila. Menimo zato, da bode preloženje (ali vsej prepisanje) iz češkega »*Robinson Mladši. Knižka ušlehtile mladeži česke k poučenj a zabavč, jizto v jazyku nemeckem sepsal J. G. Kampe. V Praze 1838*, na slovensko našim milim rojakom ugodno, kaj ti da je eti spis ne le za mladino odviše priležen, temoč tude staršem in rednikom pri reji – odgojenji otrok zlo koristen – užitečen.«¹⁵ Caf poudari, da bo dobro uporabljena knjiga mladini izostrila razum, oplemenitila srce in jim pokazala, »da človek mnogo

⁹ Paul Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt a. M.: Ullstein, 1996, str. 340.

¹⁰ Gl. Ernst Hartmann, *Jean Jacques Rousseaus Einfluss auf Joachim Heinrich Campe*, Neuenburg: F. Nelson, 1904.

¹¹ Gl. Jean Jacques Rousseau, *Emil ali o vzgoji*, Tretja knjiga, Emil od 12. do 15. leta starosti, Ljubljana: DZS, 1959, str. 24.

¹² Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 340–341.

¹³ Marko Jesenšek, *Sopomenskost besedja v Cafovem prevodu Robinsona mlajšega*. V: *Slovenski roman / Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti*, Ljubljana 5.–7. december 2002, ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan, Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003 (Obdobja, 21), str. 429–438, cit. 432.

¹⁴ Oroslav Caf, *Robinson Mlajši*. Knjižica predragi slovenski mladosti za uk ino kratek čas, Celje: Franz Dirnbök, 1849.

¹⁵ Prav tam, str. III.

more, če mnogo hoče«,¹⁶ starše pa je pozval, da naj otroke od vsega začetka vzgajajo »k pobožnemu, zmernemu in delavnemu življenju«.¹⁷

Hanno Schmitt, eden vidnejših nemških poznavalcev razsvetljenstva, je v eni svojih številnih razprav pravilno ugotavljal, da je obdobje druge polovice 18. stoletja »opazno in vsestransko spremenilo stališče do življenja, način mišljenja, predstavo o svetu in mentaliteto enega dela ljudi. /.../ Nosilec in pobudnik tega splošnega razvoja naj bi bili sprva le redki posamezniki ali majhne skupine, večinoma iz vrst meščanstva.«¹⁸ Eden vodilnih razsvetljenih posameznikov je bil poleg drugih seveda tudi omenjeni Joachim Heinrich Campe. Razsvetljensko usmerjene izobrazence iz vrst plemstva, uradništva, duhovščine in premožnega meščanstva, ki »so sčasoma spoznali, da je tudi med ljudstvom mogoče najti zdravi razum in zmožnost samostojnega mišljenja«¹⁹ in ki so bili prepričani, da je mogoče z izobrazbo in vzgojo človeka osvoboditi spon nevednosti in praznoverja in vzpostaviti umnejši družbeni red, ki bo vsem ljudem zagotavljal možnosti za doseg »največje možne sreče«, pa srečamo tudi na Slovenskem. Središče novega duha je v 70. letih 18. stoletja postala Ljubljana. Poleti 1780 jo je obiskal tudi popotnik Benedikt Franz Hermann. V svojem dvanajstem pismu z dne 29. junija 1780 je z občudovanjem poročal o prelepi naravoslovni zbirki Balthasarja Hacqueta, »ki je zavzemala skoraj tri sobane«. S hvaležnostjo je zapisal, da mu je dobrotljivi Hacquet za ogled zbirke dal ključ v Celovcu. Največji del zbirke so sestavljale rudnine, kot geologa pa ga je še posebej navduševala »zelo popolna in čudovita vrsta primerkov živosrebrne rude iz idrijskega rudnika«. Hermann je bil navdušen tudi nad njegovim herbarijem in skromnejšo, a ljubko zbirko ptičev in insektov. Poročal je še, da njegova knjižnica sicer »ni tako velika, a da je izborna; v veliki meri se omejuje na naravoslovje in medicino«. Skeleti in telesa, ki se nahajajo v eni izmed soban, so Hacquetu služili za njegova predavanja iz kirurgije. Iz pisma izvememo tudi, da gospod Hacquet, kadar se mudi v deželnem glavnem mestu Kranjske, »stanuje v čedni hiši, ki je opremljena s filozofsko ljubkostjo«.²⁰

V nadaljevanju je Hermann potožil, da si ni mogel ogledati tudi znamenitega naravoslovnega kabineta barona Žige Zoisa, saj je ta pravkar odpotoval. Poročal je, da ima Zois poleg omenjene naravoslovne zbirke »tudi izvrstno knjižnico s številnimi knjigami in ljubko zbirko bakrorezov. Vsak ga hvali kot filantropa, kot vnetega podpornika znanosti in kot človeka, ki je zelo razgledan.«²¹

¹⁶ Prav tam, str. 210.

¹⁷ Prav tam, str. 345.

¹⁸ Hanno Schmitt: *Der sanfte Modernisierer Friedrich Eberhard von Rochow: eine Neuinterpretation*. V: Hanno Schmitt / Frank Tosch (Hrsg.) *Vernunft fürs Volk: Friedrich Eberhard von Rochow 1734–1805 im Aufbruch Preußens*, Berlin: Henschel, 2001, str. 11–34, cit. 11.

¹⁹ Ulrich Im Hof: *Evropa v času razsvetljenstva*, Ljubljana: Založba *cf., 2005, str. 207.

²⁰ Benedikt Franz Hermann: *Reisen durch Oesterreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg und Baiern im Jahre 1780, Zweytes Bändchen*, Wien: Wapplerischen Buchhandlung, 1781, str. 9–11. Kot zanimivost dodajmo, da si je naravoslovni kabinet in sobo za anatomijo profesorja Hacqueta ob svojem obisku v Ljubljani 20. In 21. marca 1784 ogledal tudi cesar Jožef II. Glej: *Laibacher Zeitung*, Nro. XIII, 1784.

²¹ Prav tam, str. 16.

Hermann v svojem pismu hvali še nekatere druge intelektualce. Omenja npr. profesorja poetike in retorike Janeza Jakoba Knauerja, fizika in matematika Antona Ambschla, profesorja kanonskega prava in odličnega poznavalca cerkvene zgodovine Franca Tomaža Pogačnika, odličnega jezikoslovca Blaža Kumerdeja, »nadvse prijetnega in ustrezljivega človeka«, učitelja risanja in dobrega portretista Janeza Andreja Herrleina.²² Zasluge za razcvet kranjskega šolstva je pripisal Johannu Nepomuku grofu Edlingu, sicer stanujočem v Škofji Loki. Izjemne uspehe naj bi vse od ustanovitve (1767) dosegala tudi Kranjska kmetijska družba pod »uvidevnim vodstvom njenega ravnatelja grofa von Hohenwarta in s slavnim delovanjem njenega stalnega tajnika gospoda profesorja Hacqueta.« Dalje piše, da naj bi bila »knjižnica nekdanjih jezuitov prav posebej velika; toda v letu 1774 naj bi v strašnem požaru skoraj popolnoma pogorela. Med zasebnimi knjižnicami pa je poleg pravkar omenjenih odlična tudi knjižnica tukajšnjega škofa in knjižnica gospoda grofa von Edlinga v Škofji Loki. V škofovskem dvorcu je tudi javna knjižnica in podobna tudi pri franciškanih, ki pa ima samo stare knjige. Poleg tega je treba opozoriti še na znatno knjižno zbirko deželnega svetnika Bussettija; in nič manj pomembna je tudi knjižnica stiškega samostana, ki se je pod zdajšnjim opatom še povečala.«²³

Imenitne Kranjce hvali, da dobro obvladajo in tudi izgovarjajo tuje jezike, predvsem francoščino in nemščino. Blaž Kumerdej in oče Marko Pohlin naj bi imela velike zasluge za razvoj kranjskega jezika. Jurij Japelj naj bi imel »odlično zbirko starih slovanskih rokopisov in tudi nekaj svojih lastnih prevodov. Poznavalci si želijo, da bi jih izročil v tisk. Baron Zojs je na svojih raznolikih potovanjih zbral različne knjige s črkopisi v glagolici in cirilici in več drugih semkaj pripadajočih rokopisov, ki naj bi bili zelo pomembni za kranjsko literaturo in sploh za jezikoslovce. Gospodje Kumerdej, Japelj in oče Marko so se združili, da bi se skupaj lotili dela, ki bi določalo osnovna načela in pravopis kranjskega jezika. To bo za njihov narod zagotovo zelo pomembno darilo, kajti od teh mož lahko z razlogom pričakujemo nekaj dobrega.«²⁴

Med vladavino obeh razsvetljenih absolutistov, cesarice Marije Terezije (1740–1780) in cesarja Jožefa II. (1780–1790), so izdali množico predpisov, ki naj bi olajšali življenje in gospodarjenje kmetov. K reformam podložniškega položaja so veliko pripomogli nova pojmovanja o naravnem pravu, duh razsvetljenstva in fiziokratski gospodarski nauk. V tem kontekstu so npr. nadvse zanimivi praktični predlogi *Schwizenove inštrukcije za upravnike državnih posestev* iz leta 1788, katere glavna značilnost je neprestano prepletanje skrbi za blaginjo države in skrbi za fizično in moralno blaginjo podložnikov na državnih posestvih s skrbjo, da bi posestva v državni upravi gospodarila donosno, vendar ne na škodo svojih podložnikov. Baron Schwizen, odličen gospodarstvenik jožefinske dobe, med drugim vidi glavno skrb v preprečevanju beračenja, ena bistvenih možnosti za to pa naj bi bila vzgoja

²² Prav tam, str. 18–19.

²³ Prav tam, str. 20–21.

²⁴ Prav tam, str. 22–24.

mladine, ki da jo je treba že od otroštva navajati na delo, ne pa prepuščati lenobi, k čemur Schwizen šteje tudi pašo živine. »Mladina bi lahko bila bolj zaposlena, če bi živino več redili v hlevih, če bi bili skupni in zasebni pašniki bolje pripravljene, če bi več gojili krmne rastline, kot npr. deteljo, grašico, ljuljko, krompir, katerih pridelek tisočkrat nadomesti pašniške donose, če bi mladino poučevali predenje s preslico, delo, ki ga povsod lahko vzamejo s seboj in ga lahko opravljajo tudi med potjo. Zato bi morale biti gosposčine vedno oskrbljene z zalogami surovin za predenje, ki naj jih dobijo od manufaktur. Otrokom je treba plačati njihovo delo takoj, tudi v najmanjšem obsegu, da si za nekaj denaričev lahko kupijo sadje ali jestvine. Tako bi se že od otroštva navadili biti delavni in se nikoli ne bi izpridili v delomrzneže. Ta prizadevanja gosposčino ne stanejo nič, pač pa vzgojijo državi koristne državljane, gosposčini premožne podložnike...«²⁵

Kmečki svet, ki je predstavljal tudi večino prebivalstva, se je v 18. stoletju s posegi v tradicionalne strukture zamajal, iz zemlje je bilo treba dobiti več in preseči od boga dani cikl slabih in dobrih letin z racionalnim sistemom. Država je zaradi lastnih interesov morala skrbeti za razvoj in izboljšanje kmetijstva,²⁶ nastale so številne elementarne knjige in popularni priročniki, ki naj bi ljudstvo poučevale in vzgajale »s splošno koristnim znanjem o verskem, moralnem, modrem, zadovoljnem in srečnem življenju«. Teme razsvetljencev naj bi ljudstvo poučevale »o morali in dobrih navadah, svetovni modrosti, ekonomiji, naravoslovju, higieni itd.«²⁷

Med »podučevalci« ljudstva kot druge, širše ciljne skupine razsvetljenske pedagogike, je prav gotovo eno vodilnih vlog odigral Rudolph Zacharias Becker, ki je leta 1788 izdal vplivno knjigo *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute*²⁸ in ga tu navajamo kot naslednji vplivni primer znotraj procesa razsvetljevanja ljudstva tako v širšem evropskem pomenu kot v ožjem regionalnem pomenu, ki je vključeval tudi naše dežele. Že naslednje leto je Beckerjevo delo namreč »kmetam za potrebo inu pomoč« poslovenil Marko Pohlin.²⁹ Tiskane publikacije so bile v okviru omenjenega praktičnega in vzgojnega procesa, ki se je začel konsolidirati približno sredi 18. stoletja in katerega vpliv je segal še daleč v prvo polovico 19. stoletja, nadvse pomemben posrednik za razširjanje razsvetljenske miselnosti. Ciljna skupina izobražencev pa so bili poslej pripadniki podeželskega in mestnega spodnjega sloja. »Njihovo socialno in ekonomsko okolje kot tudi njihova osnovna miselnost je bila povsem drugačna od

²⁵ Jože Maček: Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788. V: Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Supplement 17 – Kmetijstvo, Ljubljana 1992, str. 81–82.

²⁶ Prim. Im Hof, Evropa v času razsvetljenstva, str. 70 in 72.

²⁷ Holger Böning: Friedrich Eberhard von Rochow und seine Wirkung in der deutschen Volksaufklärung. V: Schmitt et al., Vernunft fürs Volk, str. 177–186, cit. 182.

²⁸ Prva izdaja je izšla v Leipzigu 1788, tu pa se opiramo na dunajsko izdajo leta 1789. Becker, Zacharias, Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim: für Junge und Alte beschrieben, Wien: Christian Grosse, 1789.

²⁹ Becker, Rudolph Zacharias, Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhaym: sa mlade, inu stare ludy, Dunaj: Christian Grosse, 1789. Po mnenju J. Westra naj bi knjižice Marka Pohlina »odpirale oči dotlej neukemu ljudstvu«. Josip Wester, Misli ob Literarni pratiki, Ljubljanski zvon, letnik 34, št. 2, 1914, str. 88.

mentalitete tistih ljudi, ki so sodelovali v procesu razsvetljevanja: izobraženi sloji iz vrst plemstva in meščanstva.«³⁰

Becker npr. razsvetljensko usmerjenemu plemiču polaga na usta naslednje besede, ki smo jih vzeli iz Pohlinovega prevoda: »Al jest menem vender, de je dobru, aku kmet tudi zhasi kake buqve bere, s' katireh be se uzhil, koku, inu na kajšeno vijho be imel tu, ali unu per svojemu gospodarftvu na bulshi obrniti : inu koku be si on fnal sam sebi, inu drugem v' gvishneh potrebah tega fhivlenja pomagati, lih na tako vihfho, koker njega dny v' svojeh pridegah uzhe, koku be imel svoje otroke v' Boshjemu strahu goriifrediti, skus druge v' fhaloftneh perpadnoftah odhhaliti : v' navarnosti serzha biti : v' zvibleh se k' pokoju perpraveti : inu v' usemu dobremu poterditi. Jest menem, tolkajn zhasa bo usak, zhe le otshe, flafti ob prafnekeh, inu nedelah, inu po simi per dolgeh nozheh nashl. Veliku kajpakde! Nima on brati, ampak le enukolku : al tu malu, kar bere, be imel sam per sebi preudarjati, zhe je res, inu dobru?«³¹

Becker v svojem delu poziva hišne gospodarje, da naj si prizadevajo za izboljšanje gospodarjenja in poljedelstva. Poleg delavnosti sta pomembni pridnost in varčnost, pa tudi moralnost in poštenost.³² Glavni nauk knjige pa je, da lahko človek, če to hoče, »z razumom, spretnostjo in pridnostjo vse na svetu izboljša«. ³³ Becker si je prizadeval, da bi kmete pripravil do lastne iniciative in do samostojnega iskanja možnosti za izboljšave. V tem kontekstu lahko govorimo o nekakšni razširjeni temeljni konceptiji knjige, ki je ne sestavljajo samo nasveti kmetom, temveč naj bi imela za posledico spremembo mentalitete. »Osnovno namero, torej vzgajanje kmetov za samostojno izvajanje izboljšav in iskanju le-teh, Becker ni poskušal doseči s preprostim pozivanjem, temveč s pedagoškim povezovanjem s kmetom dobro znanimi pripovednimi vzorci ali z nabožnimi podkrepitvami.«³⁴

Beckerjeva knjiga naj bi bila instrument za praktično pomoč v vsakdanjem življenju, podobno kot pratike naj bi bila koristna hišna knjiga, ki naj bi izboljšala kmečki vsakdan. Becker si je sicer vrlo, a tudi naivno zamišljal, da si bo vsak, če bo le hotel, našel vsaj nekaj časa, da bo prebiral vsaj delčke njegove knjige in o njih tudi razmišljal, če je to zanj res koristno. A resno oviro njegovi zamisli je predstavljala takratna izredno nizka pismenost, ki je bila posledica nerazvitega šolskega sistema. V Kumerdejevem načrtu za preobrazbo osnovnega šolstva na Kranjskem, ki ga je leta 1772 poslal cesarici Mariji Tereziji, med drugim tudi beremo: »Med razlogi vsega tega ni najmanjši pri podeželskem ljudstvu tako zelo razširjeno neznanje branja in pisanja; v tem je tako neizkušeno, da zna razen redkih študentov, duhovščine, nekaterih meščanov v mestih in v grajskih pisarnah, v vsej vojvodini komaj sto oseb brati in pisati. Kako naj potemtakem premagujejo življenjske težave in obogatijo svoj razum s spo-

³⁰ Nils Fehlhaber: Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung; <http://www.lwg.uni-hannover.de/w/index.php?title=Volksaufklärung&coldid=6281> (zadnji obisk 2. 1. 2014), str. 2.

³¹ Becker, Kmetam sa potrebo inu pomozh, str. 47.

³² Becker, Noth= und Hilfsbüchlein für Bauersleute, str. 53–56.

³³ Prav tam, str. 314.

³⁴ Nils Fehlhaber, Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung, str. 13.

znavanjem dobrega poljedelstva ter bolj olikanega in boljšega načina življenja? Če bi znali brati in pisati, bi bilo prav lahko jim dopovedati voljo deželnega kneza, ako bi jo natisnili v deželnem jeziku ter jo preprostemu človeku razglasili, kakor to delajo v drugih deželah. S pomočjo knjig bi jih mogli seznaniti tako z verskimi kakor tudi z gospodarskimi nauki, da bi laže pridobivali in proizvode izmenjevali ter državi davke plačevali. Če bi brali, bi jih bilo laže seznaniti z državljanskimi dolžnostmi...³⁵

Na podeželju 18. stoletja in tudi kasneje je bila izredno pomembna zlasti vloga duhovnikov kot posrednikov med tiskano besedo in ljudstvom.³⁶ Samo publiciranje spisov ali knjig (kot je bila npr. Beckerjeva) v vaških skupnostih, kjer je izrazito prevladovala ustna komunikacija, »še zdaleč ni bilo porok za uspešno in originalni predlogi zvesto recepcijo«.³⁷

Pohlinov »prevod« je na več mestih pisan zelo okorno, kranjski oz. deželni jezik kljub takratnim prizadevanjem za omikanje ljudskega jezika pač še ni bil dovolj razvit za tovrstne podvige. Pojem »prevod«, ki naj bi bil zvest originalu, torej ne pride v poštev. Govorimo lahko kvečjemu o »interpretaciji originalnega teksta«, torej o podajanju vsebine s svojimi besedami.³⁸ V podkrepitev povedanemu pritrjuje že medsebojna primerjava uvodnega nagovora, pri katerem se zdi, da se je Marko Pohlin opiral na prvo izdajo Beckerjeve knjige, ki je izšla v nemški Gothi /prva verzija uvodnega nagovora/, in ne na izdajo, ki je leta 1789 izšla na Dunaju /druga verzija uvodnega nagovora/:

³⁵ Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I. del, Ljubljana 1963, str. 169.

³⁶ O posredniški funkciji duhovnika v obravnavanem času Dragica Čeč: »Da bo dobro izbral med tistimi potencialnimi rejniškimi starši, ki bodo najboljše izpolnjevali namene njegovega veličanstva« : o vlogi posrednika pri oskrbi najdenčkov, V: Acta Histriae, 2013, št. 3, str. 193–214, zlasti str. 207.

³⁷ Nils Fehlhaber, Die Wirksamkeit schriftlicher Publikationen in der Volksaufklärung, str. 8.

³⁸ Podobno velja npr. tudi za prevod Beckerjevega dela v poljski jezik. Prim.: Włodzimierz Zientara: Die Übersetzung des »Noth- und Hülfsbüchleins« in die polnische Sprache. V: Schmitt et al., Die Entdeckung von Volk, str. 89–96, gl. str. 90.

*Dieß ganze Buch ist mit Bedacht
Für Bauersleute so gemacht,³⁹
Daß, wer es liest und darnach thut,
Verstand, Gesundheit, guten Muth
Erhält, auch wohl ein reicher Mann
Nach dessen Vorschrift werden kann.
Zur Lust für Kind und Kindes=Kind
Viel schöne Bilder drinnen sind.
Wohlfeilen Preises ist es auch:
Deshalben kauf es und gebrauch.
Es fleißiglich in Fried und Ruh!
Gott gebe das Gedeihn dazu!*

*Dieß ganze Buch ist mit Bedacht
Für Bauersleute so gemacht,
Daß, wer es liest und darnach thut,
Verstand, Gesundheit, guten Muth
Erhält, auch wohl ein reicher Mann
Nach dessen Vorschrift werden kann.
Zur Lust für Kind und Kindes=Kind
Viel schöne Bilder drinnen sind.
Fünf baare Groschen Kaiser=Geld,
So fünfzehn Wiener=Kreuzer hält,
Sind der wohlfeile Preis davon,
Wozu noch kommt das Binder=Lohn,
Was Guts darinn ist, übe sein!
So wird der Kauf dich nicht gereun.*

*Te buque so s' spremislekam
Tok narjene samem kmetam,
De, kar njeh bere, in' tok s' try,
Ohrane s' dravje, um s' bi s' try:
Sna v' dobri voli skuš' o' stat',
In' en premošhne mosh po' stat'.
K' veselu tud' ja otroke
Mersk' ene pilde vsam' v' roke:
Zhe se s' njeh kaj uzhe s' tabô,
Tok greval tebe kop na bo.*

Uspešno sredstvo za ljudski pouk pa so gotovo bile tudi pratike. Baron Žiga Zois je v prvem ohranjenem pismu Valentinu Vodniku z dne 20. marca 1794 zapisal: »Brez pridržka priznavamo, da vsi doslej na Kranjskem objavljeni poskusi razen prevoda biblije niso prispevali še nič bistvenega k prosveti kmečkih ljudi; v resnici so to le odlomki, ki pričajo, kako bi se dal ta jezik uporabljati tudi za pouk na drugih področjih, ne samo na duhovnem, ter za ugoditev okusa in vedenja. Vendar nam še popolnoma primanjkujejo primerna dela o zemljeznanstvu, naravoslovju, pesništvu in tako naprej, te pomanjkljivosti pa gotovo ne bo mogoče odpraviti, dokler ne dobimo filozofsko-kritične slovnice in besednjaka, ki bi ustrezal današnjemu stanju v umetnosti in znanosti.«⁴⁰

Zois je torej menil, da obstoječa dela v ljudskem jeziku ne morejo več zadovoljevati večinskega kmečkega življa na podeželju. »Do tedaj so namreč izhajale skoraj

³⁹ V kasnejših izdajah se je druga vrstica /Für Bauersleute so gemacht/ glasila: Für Jung' und Alte so gemacht.

⁴⁰ Luka Vidmar: Zoisova literarna republika : vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov. Ljubljana 2010, str. 135.

izključno knjige z versko vsebino, od katerih je zgolj Japljev prevod Svetega pisma bistveno pripomogel duhovni vzgoji ljudi. Izhajajoč iz teh ugotovitev je Zois predvidel delovanje svojega kroga na dveh ravneh: treba je sestaviti slovnico in slovar slovenskega jezika ter izdajati izvirna ali prevedena leposlovna in strokovna dela v slovenščini.⁴¹

Baron je torej predvideval počasno, a dosledno stopnjevanje zahtevnosti publikacij v domačem jeziku. Zgoraj omenjeno pismo, ki ga je poslal Vodniku na Koprivnik, je vsebovalo zamisel o pratiki, ki bi prispevala k prosveti kmečkih ljudi. V pismu je zapisal: »Sedaj je najlepša prilika, da to uspešno sredstvo za ljudski pouk ponudimo in prepustimo Vašemu slovstvenemu in značajskemu navdušenju.«⁴²

Koledarstvo in pratikarstvo na Slovenskem pred Vodnikom je bilo sicer skromno, a vendarle pomembno za izobraževanje ljudstva. Vodnik pa je z izdajo Velike pratike leta 1795 »spravil koledarstvo v nov, rekli bi 'moderni' tir«.⁴³ Pri izdajanju Velike pratike ali ljudskega koledarja za par krajcarjev v letih 1795–1797 se je Vodnik opiral na primerke pratik iz avstrijskih dežel.⁴⁴ Fran Ilešič meni, da je v Vodnikovi pratiki zaznati tudi vpliv Benjamina Franklina. Z njegovo pratiko naj bi se v naših krajih namreč »vedlo učilo, ki ga je prvi z uspehom rabil vzgojitelj Amerike Benjamin Franklin«.⁴⁵ K temu pristavimo, da sta se baronu Zoisu zlata vredni zdeli predvsem vrstici iz Vodnikove vzgojno-socialne pesmi *Dramilo*, ki je prvič izšla prav v Veliki pratiki leta 1795:

Lenega čaka strgan rokal

Palca beraška, prazen bokal.

Malo manj znano torej je, da si je državnik in izumitelj strelovoda Benjamin Franklin (1706–1790) onkraj velike luže utrl pot med meščanske »junake pridnosti« tudi s svojim vzgojiteljskim delovanjem in da je njegovo vplivno vzgojno literarno delo seglo tudi v naše kraje. Franklin je v letih 1732–1757 izdajal Almanah (Koledar) ubogega Riharda (Poor Richard's Almanack) v nakladah po 10000 izvodov letno, ki mu je prinesel tako ekonomski uspeh kot popularnost. Franklin je sam opazil, da se njegov almanah »vsesplošno bere in da se v soseščini komajda najde kraj brez tega koledarja, zato ga imam za primerno sredstvo za razširjanje poduka in izobrazbe med ljudstvom, ki komajda kupuje druge knjige. Zato sem prostor, ki je ostal nezaseden med posebnimi koledarskimi dnevi, zapolnil s poučnimi izreki in pregovori, še posebej, da bi ljudstvu vcepil pridnost in varčnost, ki naj bi poleg drugega ustvarjali blaginjo in zagotavljali uresničevanje kreposti.«⁴⁶ Ubogi Rihard oz. Richard Saunders je bil sicer šaljiv in poln humorja, a njegov glavni moralni nauk je bil: »Bog pomaga le tistim, ki si sami pomagajo.«⁴⁷ Razne pregovore iz vseh 25 letnikov almanaha je

⁴¹ Prav tam.

⁴² Josip Benkovič: Slovenski koledarji in koledarniki. V: Dom in svet, 1895, str. 86.

⁴³ Prav tam, str. 61.

⁴⁴ Vidmar, Zoisoava literarna republika, str. 189.

⁴⁵ Fran Ilešič: Benjamin Franklin v naši književnosti. V: Ljubljanski zvon, 1915, str. 470.

⁴⁶ Prav tam, str. 470.

⁴⁷ Prav tam.

Franklin »zbral v enoto ter jo kot ogovor modrega moža Abrahama priobčil v uvodu koledarja iz leta 1757 (*Pot k bogastvu*)«. ⁴⁸

Wilhelm Müller je o Franklinu kot vzgojitelju ljudstva zapisal, da si je s poučevanjem vse življenje prizadeval za korist in pomoč sočloveku. »Franklin potemtakem ni bil apostol, ki bi nas vodil do najvišje duševne dovršenosti, ni bil izžarevajoč mojster misli, ki nam odpira vrata novega miselnega sveta. Bil je preprost vodja, ki nas vodi skozi življenje s pametno govorico in modrimi nasveti in nam s svojim vzorom, ki ga lahko vsakdo posnema, ustvarja bolj prijazno in bolj donosno tuzemsko življenje.« ⁴⁹

Popularna Franklinova knjižica *The Way to Wealth* je izšla v mnogih ponatisih, prevedli so jo v številne jezike. Za nas je pomemben nemški prevod knjižice z naslovom *Der Weg zum Wohlstande oder ein Wort zur rechten Zeit. Etwas für Jedermann* iz leta 1811. Ta spis je namreč v slovenščino prevedel Janez Nepomuk Primic, učitelj slovenščine na graški univerzi. ⁵⁰ Omenimo še, da je Ilešič opozoril na še en odsev Franklinovega Ubogega Riharda v slovenski književnosti. Franc Malavašič je namreč v drugi številki Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic leta 1843 objavil pesem *Kako se pride iz vajšnic* ⁵¹ na slamo. ⁵²

Odveč je seveda poudarjati, da sta tako Primičev prevod kot Malavašičeva pesem tudi pomembno prispevala k prosveti ljudstva na Slovenskem. Pri pouku kmečkega prebivalstva v prvi polovici 19. stoletja so odigrale posebej pomembno vlogo tudi kmetijske družbe, ki so si preko organizirane in sistematične izdajateljske dejavnosti prizadevale, da bi z raznimi novostmi učinkovito seznanile kmečko prebivalstvo. Vedno širši odmev so si s pričetkom izhajanja leta 1843 pridobile Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice*. Po več kot štirih desetletjih so nasledile prvi slovenski časopis *Lublanske novice* (1797–1800), ki so se razvile iz omenjene pratikarske tradicije. Med naročniki *Novic* je bil zelo opazen zlasti delež duhovnikov, takoj na drugem mestu pa so bili kmetje, posestniki in obrtniki, ki jim je bil list v glavnem namenjen. ⁵³ Leta 1845 se je *Novicam* kot »sestrica« pridružila še Bleiweisova *Nova pratika*. Tudi njena naloga je bilo občerezumljivo poučevanje ljudstva. ⁵⁴ Tako *Novice* kot *Nova pratika* sta v razsvetljenski maniri častili delo in pridnost ter bičali lenobo. *Pratika* kot književna posebnost je tako že leta 1845 podobno kot Valentin Vodnik pred pol stoletja zaklicala Slovincem:

⁴⁸ Prav tam, str. 471.

⁴⁹ Wilhelm Müller, Benjamin Franklin: Aus dem Leben eines Volksmannes und Volkserziehers. Frankfurt am Main : Grieser, 1910, str. 38.

⁵⁰ Benjamin Franklin: Prava pót k' dobrimu Stanu, ali ena beséda ob pravim časi. Nékaj za vsakiga človeka. Na pervo iz Angleškiga v Némški, zdaj pak s' pervolenjam Vikši Gosposke v' Slovenski jezik prestavljena. V' Gradcu 1812.

⁵¹ Vajšnica (vajkušna oz. vajkušnica) je po slovarju Maksa Pleteršnika blazina (das Kissen).

⁵² Ilešič, Benjamin Franklin v naši književnosti, str. 472.

⁵³ Prim. Franc Rozman: Socialna struktura naročnikov »Novic« v letu 1845. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 1–2, , str. 81–89.

⁵⁴ Benkovič, Slovenski koledarji in koledarniki, str. 250.

*Priden se dobro živi,
Lénc pa lakot trpi;
Delo da moč nam junaško,
Lenoba pa paljco beraško.*⁵⁵

Andrej Studen

EDUCATING THE PEOPLE TO ENSURE THEIR GREATEST POSSIBLE HAPPINESS: A FEW EMPHASES FROM THE HISTORY OF »ENLIGHTENING THE PEOPLE« IN SLOVENIA IN THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

S U M M A R Y

The unshakeable faith in educability and the need to educate people was in the centre of the emancipation concepts of the 18th-century enlightenment. The enlightenment pedagogy especially saw work as a means of shaping the personality and developing individuality. Therefore the 18th-century intellectuals wanted to spread their ideas among the widest possible circle of people. In the context of their widespread campaign of accustoming the population to work, diligence and prudent economy, increasing amounts of attention were paid to the education of the people. The cameralist Johann Heinrich Gottlob von Justi wrote that »education is the best means of getting people to think and understand concepts and virtues, of changing their habits to those that are necessary and useful to the state.«

Also in Slovenia we encounter enlightenment-oriented intellectuals from the ranks of nobility, bureaucracy, clergy and wealthy bourgeoisie, who gradually became aware that common sense and capacity for independent thinking could also be found among the people and who were convinced that through education and schooling the people could be liberated from the chains of ignorance and superstition as well as that a more rational social order could be established, allowing everybody to achieve the »greatest possible happiness«. In the 1770s Ljubljana became the centre of the new spirit. In the summer of 1780 it was also visited by the traveller Benedikt Franz Hermann, who wrote about it in his travelogue.

In his case study the author of the article focuses on some of the more prominent members of the 18th-century enlightenment (the German philanthropist Joachim Heinrich Campe and his popular work *Robinson der Jüngere*, 1779; Rudolph Zacharias Becker, who published the influential book *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute* in 1788; and Benjamin Franklin and his resounding booklet *The Way to Wealth*, 1757). The author underlines the educational and pedagogical importance of their works in the long-term process of enlightening children and people in general, and he explores the reception and translations of their works in Slovenia. Some of the works were translated into Slovenian immediately after they had been published (Becker's work was translated by Marko Pohlin only one year after its publication – *Kmetam sa potrebo inu pomozh*, 1789), while Campe's work was translated by Oroslav Caf as late as seven decades later (*Robinzon mlajši*, 1849). The teacher of Slovenian language at the University of Graz Janez Nepomuk Primic published the translation of Franklin's booklet, *Prava pot k' dobrimu Stanu*, in 1812. Besides being an inspiration in other areas, Benjamin Franklin supposedly also influenced the publication of *Velika pratika* (1795–97), which Valentin Vodnik was encouraged to work on by one of the most notable intellectuals at the time, Žiga Zois. Baron Zois strived to ensure that the publications in the Slovenian language were gradually but consistently more and more challenging, and these publications would hopefully provide a successful means for educating the people in the period under consideration. Of course, the exceedingly low literacy rate at the time, resulting from the undeveloped school system, presented a serious obstacle to the dissemination of information in the Slovenian language. Therefore in the rural areas in the 18th as well as in the first half of the 19th century, the role of priests as intermediaries between the printed word and the people was extremely important.

⁵⁵ Prav tam, str. 282–283.

Agricultural societies also played an especially important role in the education of the peasant population in the first half of the 19th century. Through organised and systematic publishing activities these societies strived to efficiently inform the peasant population of various novelties. Bleiweis's *Kmetijske in rokodelske novice* newspaper became increasingly important since it started coming out in 1843. After more than four decades it succeeded the first Slovenian newspaper *Lublanske novice* (1797–1800). Among the subscribers to *Novice* the percentage of priests was very noticeable, followed by peasants, landowners and craftsmen, who the newspaper was, for the most part, intended for. In 1845 Bleiweis's *Nova pratika* joined the *Novice* newspaper as a »sister« publication. Its role was to educate the people in a generally understandable manner as well.